

Фонд
Демократичні ініціативи
імені Ілька Кучеріва

Громадська
думка

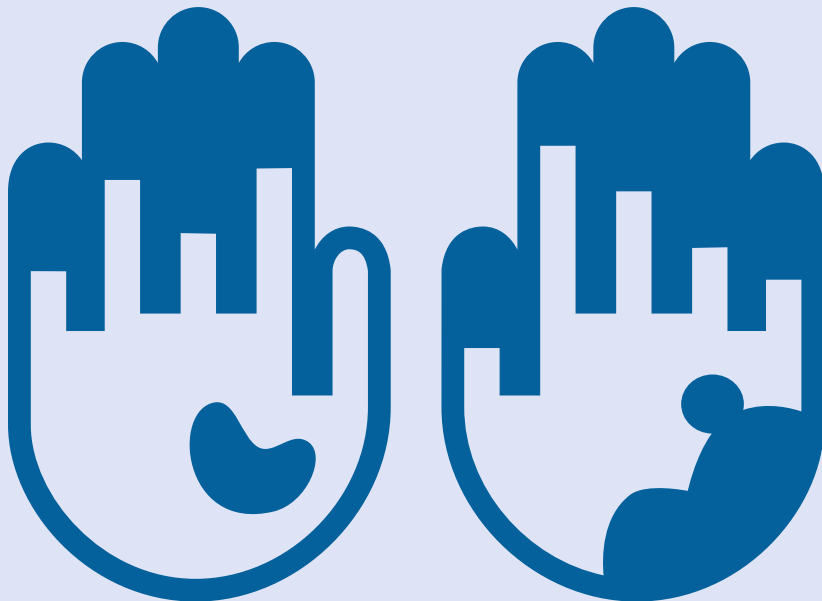
Інформаційно-
аналітичне
видання

№31 2017

Андрій СУХАРИНА

ПОБУТОВА КОРУПЦІЯ:

що про неї
думають українці

Громадська думка

Інформаційно-аналітичне видання «Громадська думка» – це відображення новітніх тенденцій у громадській думці населення України, інформування широкого загалу про динаміку настроїв українського народу щодо злободенних проблем становлення демократії і державності, коментарі експертів з актуальних питань та рекомендації щодо покращення ситуації у різних сферах суспільного життя. Це один із проектів Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» – одного з провідних аналітичних центрів України, який концентрує свою діяльність на сприянні розвитку демократії, ринкової економіки й інтеграції України в європейський та євроатлантичний простір.

Що таке громадська думка?

Громадська думка становить собою сукупність настроїв, оцінок, суджень поглядів та думок у суспільстві. Дослідження громадської думки означає вивчення поглядів населення на конкретні проблеми і питання політичного, економічного та соціального життя.

Це оцінка, яку дає населення перебігу подій та політикам, а також джерело інформації про проблеми і пріоритети населення. Громадська думка – це індикатор рівня задоволеності населення владою та ситуацією в суспільстві загалом. Постійний моніторинг громадської думки і широке оприлюднення результатів сприяють розумінню раціональних та емоційних елементів і факторів, які визначають характер соціальної взаємодії членів суспільства.

АНДРІЙ СУХАРИНА,

політичний аналітик
Фонду «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва

ПОБУТОВА КОРУПЦІЯ: ЩО ПРО НЕЇ ДУМАЮТЬ УКРАЇНЦІ

Побутова корупція в Україні склалась як один із неформальних інститутів взаємодії між громадянами та різноманітними установами, які надають послуги за державний кошт чи уповноважені вчиняти дії від імені держави.

Поширеність таких практик спостерігається у різних сферах життя – від закладів охорони здоров'я до правоохоронних органів. У багатьох випадках побутова корупція фактично заміщає або доповнює формальний порядок, встановлений нормативно-правовими актами держави.

У цій аналітичній записці, підготовленій на основі соціологічного дослідження, визначаються особливості сприйняття побутової корупції громадянами України та аналізується громадська думка стосовно оцінки масштабів, трактування сутності та перспектив зменшення рівня побутової корупції. А також надаються рекомендації щодо напрямів державної інформаційної політики стосовно боротьби з корупцією.

Основою дослідження стало загальнонаціональне опитування населення України, що його з 18 вересня по 3 жовтня 2017 року провели Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс». Усього було опитано 2000 респондентів за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій Криму та окремих територій у Донецькій та Луганській областях). Похибка вибірки не перевищує 2,3%. Використовуються також дані фокус-груп, проведених Фондом «Демократичні ініціативи» в Одесі, Рівному, Харкові та Чернігові. Посилання на інші дослідження чи матеріали оформлено окремо.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ПРО СИТУАЦІЮ З КОРУПЦІЄЮ

Поширеність корупції в Україні оцінюється громадянами як надзвичайно висока: майже 88% вважає корупцію поширеним явищем, із них майже 50% опитаних зазначили, що корупція дуже поширена, а ще близько 38% погодилися із тим, що корупція загалом достатньо поширена.

Таблиця 1.

А наскільки, на Ваш погляд, поширена корупція в Україні? (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Дуже поширена	48,9	48,2	37,8	61,7	43,9	49,7
Загалом достатньо поширена	29,7	43,2	51,9	30,2	46,3	38,1
Не дуже поширена	11,4	4,5	4,7	6,1	7,3	6,9
Зовсім не поширена	0,6	1,0	1,3	0,2	0,0	0,7
Важко сказати	9,5	3,2	4,3	1,7	2,4	4,7

Водночас лише 44% громадян вважають корупцію найбільш серйозною проблемою в Україні. Значна частка респондентів (35,7%) хоч і називає корупцію проблемою, однак схиляється до думки, що існують більш важливі питання. **Прикметно, що найбільш стурбовані проблемою корупції жителі центральних та східних областей України. До того ж саме громадяни у східних регіонах (а це Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області) частіше за інших називають явище корупції дуже поширеним.**

Незалежні спостереження за станом корупції підтверджують відчуття громадян. За підсумками 2016 року, згідно з дослідженням Transparency International¹, ситуація з корупцією в Україні ледве покращилася – оцінка зросла з 27 до 29 балів² за 100-бальною шкалою. Порівняно з 2013 роком прогрес так само незначний – зростання відбулося лише на 4 бали.

¹ Transparency International: Corruption perceptions index 2016 // https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016

² За 100-бальною системою, де 1 – найбільша корумпованість, а 100 – фактично повна відсутність корупції.

Високий рівень корупції в суспільстві засвідчують і цифри безпосередньої залученості громадян до корупційних практик впродовж останнього року. Так, приблизно 25% респондентів або їхні близькі родичі давали хабар за цей час. Цікаво, що найнижчий показник зафіксовано на Донбасі, а найвищий – у Центрі та на Заході.

Таблиця 2.

Чи доводилося Вам особисто (чи Вашим близьким родичам та знайомим) давати хабар за останній рік? (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Так	28,5	31,6	20,9	17,4	12,9	25,5
Ні	67,2	65,9	71,4	80,7	85,5	71,1
Відмова від відповіді	4,3	2,6	7,7	2,0	1,6	3,5

На Сході привертає увагу розрив між показником безпосередньої участі в корупційних діях (17,4%) та відчуттям поширеності корупції (61,7%). Такий самий розрив спостерігається й на Донбасі. Можна припустити, що, відповідаючи на запитання про поширеність корупції, громадяни на Сході та Донбасі схильні більше керуватися інформацією, яку вони отримують зі ЗМІ, ніж власним досвідом. До негативної оцінки може підштовхувати й неприйняття діяльності чинного уряду.

Загалом по країні чверть опитаних визнали, що давали хабарі впродовж року. Проте, як показали дослідження у фокус-групах, люди звикли до думки, що хабарі дають усі, так само як і твердження, що не буває некорумпованих чиновників чи лікарів.

Таблиця 3.

На Вашу думку, після 2014 р. корупція в Україні зменшилася чи зросла? (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Значно зросла	21,6	24,9	15,8	32,8	27,3	24,7
Дещо зросла	17,7	20,0	24,8	14,9	26,4	19,3
Корупція залишилася на тому самому рівні, що й раніше	45,1	36,2	36,8	36,7	32,2	38,5
Дещо зменшилася	2,2	4,3	4,7	6,4	2,5	4,1
Значно зменшилася	0,4	0,3	0,4	0,0	0,8	0,3
Важко сказати	12,9	14,4	17,5	9,3	10,7	13,1

Як бачимо, 4% українців переконані у тому, що корупції стало менше. Натомість 44% серед опитаних вважають, що її стало більше. Така ситуація може мати наступне комплексне пояснення:

- Посилення суспільної нетерпимості до проявів корупції після Революції Гідності.
- Збільшення уваги до антикорупційних розслідувань та їх кількості внаслідок зростання транспарентності та кількості відкритих даних³.
- Активізація роботи правоохоронних органів (в тому числі новостворених) щодо кримінального переслідування корупції.

Важливим фактором, який може збільшувати розрив між сприйняттям корупції та власне поширеністю цього явища, є неефективна робота органів державної влади, покликаних боротися та запобігати корупційним злочинам. Зокрема, очікуваною буде негативна громадська реакція на спроби загальмувати розгляд корупційних справ у судах чи їхнє закриття через недостатню роботу органів слідства.

Резюмуючи, можна стверджувати, **що корупція та боротьба з нею залишаються серед провідних тем, що впливатимуть на формування громадської думки про владу. Попри важливі позитивні зрушення, зокрема 71% українців визнали, що не мали особистого досвіду співучасті у корупційних діях, у суспільстві переважає негативна оцінка поширеності корупції.**

Впадає в око різниця у сприйнятті корупції в різних регіонах. Зокрема, у східних областях та на Донбасі люди більше схильні давати оцінку поширеності корупції, спираючись на зовнішню інформацію, ніж на власний досвід, а також ставитися більш упереджено до змін, які сталися після 2014 р.

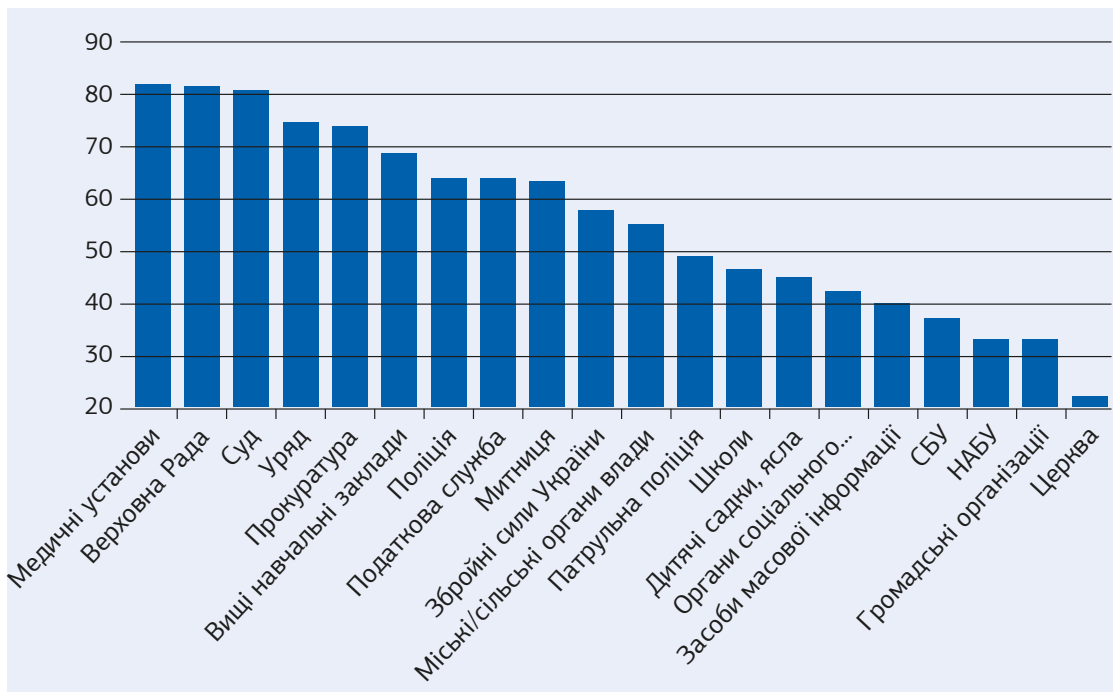
³ Україна у 2016 році покращила свої показники у сфері відкритих даних на 18 позицій – до 44 місця (зі 115 аналізованих країн). Open Data Barometer // http://opendatabarometer.org/?_year=2016&indicator=OD

УЯВЛЕННЯ ПРО ПОШИРЕНІСТЬ КОРУПЦІЇ У РІЗНИХ СФЕРАХ

Під час загальнонаціонального опитування респонденти найчастіше називали значно корумпованими медичні установи, Верховну Раду та суди (див. Графік 1). При цьому, зрозуміло, що з багатьма органами, наведеними в переліку для оцінювання, значна частина респондентів не стикалася безпосередньо. До них зокрема можна віднести Верховну Раду, СБУ чи НАБУ. До цих та до багатьох інших інституцій формування ставлення відбувається опосередковано – через ЗМІ, друзів чи знайомих, соціальні мережі. Тому така оцінка певною мірою відображає характер висвітлення роботи цих органів у медіа.

Графік 1⁴.

Оцінка корумпованості інституцій (% респондентів, які вважають корупцію в установах загалом поширеною чи дуже поширеною)

Про свій безпосередній досвід давання хабарів люди згадували, коли мова йшла про медичні, освітні заклади та органи місцевої влади. Цікаво, що патрульним поліцейським давали хабарі частіше, аніж іншим поліцейським, тоді як оцінка корумпованості патрульних загалом нижча. Однак цей факт є зрозу-

⁴ У Графіку №1 відображені не всі інституції стосовно яких ставилось запитання

мілим і його можна пояснити значно частішими контактами людей саме з цією ланкою поліції. Перелік інших інститутів так само прогнозований – це ті органи, з якими велика кількість людей стикаються безпосередньо.

Таблиця 4.

Топ-5 установ, в яких опитані давали хабар впродовж останнього року?⁵ (% тих, хто давав хабарі)

Дані фокус-груп були підтверджені результатами загальнонаціонального опитування: респонденти найчастіше згадували медицину та освіту як найбільш корумповані сфери. Дещо рідше вказували на корумпованість поліції, судів, підприємств.

Стосовно оцінки небезпеки від корумпованості певної сфери, то найбільш небезпечними респонденти називали ті царини, від яких залежить життя і здоров'я, а також свобода людини. Відповідно, за оцінками учасників фокус-груп, найбільш небезпечною є корупція в медичних закладах, судах та правоохоронній системі загалом.

Прикметно, що респонденти фокус-груп не називали корупцію у вищих органах влади серед найбільш небезпечних. При цьому в загальнонаціональному опитуванні органи центральної влади оцінюються як одні з найбільш корумпованих. Однак, виходячи з результатів фокус-груп, учасники зізнаються, що переважно про це здогадуються, аніж знають напевне. Причиною такого ставлення є віддаленість цих інститутів від людини та опосередковане ознайомлення з ситуацією. Відповідно, політична корупція сприймається як щось до певної міри ефемерне та далеке, тоді як очікувано гострою є реакція на корупцію у сферах, які безпосередньо впливають на життя, здоров'я та свободу респондентів.

⁵ Можна обрати кілька варіантів відповідей, наведено 5 найпопулярніших варіантів.

ЕТИЧНІ ПИТАННЯ СТОСОВНО КОРУПЦІЇ ТА ЇЇ ПРИЧИНИ

Як показало загальнонаціональне опитування, серед громадян немає панівної думки щодо хабарів. Зокрема, 49% респондентів оцінили хабарі як неприпустиме явище. Проте 44% знаходять для них часткове або цілковите виправдання: як «негативне явище, але в деяких випадках може бути виправдане» (35%) або навіть як «нормальний спосіб швидкого і ефективного вирішення проблем» (9%).

У регіональному вимірі жорсткіше оцінюють хабарі мешканці Центру та Донбасу (тут вважають це неприпустимим явищем 58% та 57%), тоді як найбільш поблажливі оцінки дали мешканці Півдня (серед яких 59% так чи інакше виправдовують це явище).

Таблиця 5.

З яким із цих висловлювань Ви погоджуєтеся? (%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Хабарі – це аморальне явище, неприпустиме будь-де і будь-коли	43,1	57,6	35,5	45,5	56,6	48,5
Хабарі – негативне явище, але в деяких випадках може бути виправдане	38,8	30,6	35,9	36,7	39,3	35,2
Хабарі – це нормальний спосіб швидкого і ефективного вирішення проблем	8,2	6,6	23,1	8,1	2,5	9,0
Важко сказати	9,9	5,2	5,6	9,8	1,6	7,2

Однак більш показовим є вибір варіантів поведінки людей при зіткненні з вимаганням хабара. Так, майже половина серед тих, хто давав хабарі, погодилася його дати, а ще 22% використовували власні знайомства задля досягнення своїх цілей. При цьому жоден із варіантів протидії – будь-то звернення до вищих інстанцій, правоохоронних органів чи навіть ЗМІ або громадських організацій – не привернув увагу більше 5% опитаних.

Таблиця 6.

Що Ви робили, стикаючись з випадками корупції посадових осіб і несправедливими рішеннями?* (% тих, хто давав хабарі)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Звертався зі скаргами до вищих інстанцій	6,3	4,2	3,0	6,3	0,0	4,8
Звертався у засоби масової інформації	1,1	2,5	0,0	2,5	5,6	1,9
Звертався до правоохоронних чи судових інстанцій (поліція, прокуратура, суд)	4,0	3,4	1,5	6,3	0,0	3,6
Звертався до громадських організацій	1,1	1,7	0,0	3,7	11,1	1,9
Шукав потрібних людей, які допомогли б вирішити питання	15,3	27,7	25,8	18,8	16,7	22,1
Дав хабар	57,4	45,8	25,8	42,5	22,2	45,8
Інше	0,6	1,7	0,0	0,0	0,0	0,9
Нічого не робив	10,8	20,2	42,4	30,0	38,9	21,8
Відмова від відповіді	19,9	9,2	10,6	7,5	11,1	12,5

*Можна було обирати кілька варіантів відповідей водночас

Такі результати свідчать, що **у разі наявності корупції чи несправедливості громадяни не вірять у здатність держави захистити їхні права і не бачать можливостей знайти такий захист за власною ініціативою.** У такій ситуації хабарництво перетворюється на більш-менш ефективний спосіб вирішення проблем порівняно із закріпленими формальним правом методами.

Таке спостереження підкріплюється й іншими даними опитування. Зокрема, побутова корупція пояснюється не бажанням отримати щось незаконне, а прагненням захистити свої законні права у стосунках з посадовцями (25,7% тих, хто давав хабар) й утілити їх швидко та безперешкодно (33,3% тих, хто давав хабар).

Таблиця 7.

**Якщо Вам доводилося давати хабар, то з якою метою?
Розкажіть про останній випадок (% тих, хто давав хабарі)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Щоб вирішити на свою користь питання, яке законним чином вирішити було неможливо	16,5	11,9	3,0	22,8	33,3	14,4
Щоб пришвидшити вирішення питання, яке все одно мало бути вирішене	33,0	33,9	29,9	41,8	5,6	33,3
Щоб змусити посадовців просто виконати свій обов'язок	22,7	27,1	35,8	19,0	27,8	25,7
Щоб домогтися відміни або зменшення покарання чи штрафу	1,7	5,9	11,9	1,3	5,6	4,7
Інше	6,3	1,3	6,0	3,8	0,0	3,6
Важко сказати	19,9	19,9	13,4	11,4	27,8	18,2

Проведені нами фокус-групи додатково показали, що уявлення про корупцію дедалі більше політизуються громадянами, відбувається розмивання меж між корупцією, іншими видами правопорушень і взагалі виявами соціальної несправедливості. Так, варіанти тлумачення явища корупції коливалися від «отримання неправомірної вигоди службовою особою» до «підняття цен на комунальні услуги и выживание людей преклонного возраста. Это тоже – вымогательство и коррупция». Висловлювались також припущення, що «...и уход от налогов можно считать коррупцией». Таким чином, існує загроза, що етичний бік проблеми корупції стане об'єктом маніпуляцій з боку популістських політичних сил та інструментом підриву довіри до держави загалом.

У підсумку можемо стверджувати, що попри високий рівень суспільної нетерпимості до проявів корупції значна частина громадян вимушена вдаватись до таких дій на побутовому рівні. Це можна пояснити недосконалістю законодавства, неефективною практикою його застосування та вже поширеним досвідом вирішення проблем в обхід закону. Відповідно, витрати на хабар часто є меншими, ніж оцінка втрат, яких особа може зазнати при спробі протидіяти корупції чи вирішити особисту проблему у правовий спосіб.

ЧИ МОЖНА ПОДОЛАТИ КОРУПЦІЮ В УКРАЇНІ: ОГЛЯД ДУМОК

Коли мова йде про стан боротьби з корупцією, менше третини українців вважають, що розв'язати проблему корупції реально. При цьому більше третини вважають це завдання недосяжним, а ще майже третина не змогли дати однозначної відповіді.

Можна погодитись, що цілковито викоринити корупцію неможливо. Проте якщо більше третини громадян у державі вважають, що подолання цього лиха неможливе, це тривожний сигнал для суспільства і влади. Очевидно й те, що висвітлення корупційної теми у ЗМІ формує песимістичні очікування у суспільстві. Зокрема, відносна більшість громадян вважає, що корупція після Революції Гідності зросла.

Основну причину неефективності боротьби з корупцією громадяни бачать у тому, що ті, хто має з нею боротися, насправді самі є корумпованими. Другим важливим чинником стає відсутність покарання за корупцію, зокрема неефективність судової гілки влади. Доволі цікавою є позиція жителів Західного регіону, де понад 40% опитаних зазначили, що схильність до корупції укорінена в людській природі. Такий факт не поодинокий, оскільки в цьому регіоні також найбільше мешканців вважають, що корупція є складовою суспільних традицій.

Таблиця 8.

Якщо Ви вважаєте, що боротьба з корупцією не дає позитивних результатів, то чому?(%)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	Україна загалом
Тому що схильність до корупції укорінена у людській природі	40,7	21,0	16,5	22,8	19,0	26,0
Тому що ті, хто має з нею боротися, самі корумповані	49,0	55,3	67,5	63,5	54,5	56,7
Тому що в Україні громадськість не організована й не контролює дії влади	23,9	12,6	20,8	31,9	8,3	20,3

Тому що немає «сильної руки», яка навела б порядок у суспільстві	36,3	29,3	38,5	33,3	29,8	33,1
Тому що закони не досконалі, і їх можна тлумачити як завгодно	45,4	27,7	32,0	31,9	39,7	34,6
Тому що практично нікого не карають за корупцію	40,4	38,3	42,9	36,0	49,6	39,6
Тому що насправді людям так зручніше вирішувати свої питання	22,8	15,3	25,5	12,0	36,4	19,1
Інше	0,2	1,0	3,5	1,0	3,3	1,2
Важко сказати	13,3	5,2	7,4	6,6	9,1	8,2

*Можна було обирати кілька варіантів відповідей водночас

Зрештою більшість громадян не вірять у те, що корупцію можна подолати лише зусиллями влади, оскільки загальна довіра до дій влади вкрай низька. У цих умовах більше половини опитаних зазначають, що самі громадяни та створені ними громадські організації повинні активніше долучатись до антикорупційної діяльності. Однак майже 60% заявили про те, що вони особисто не готові брати участь у такій діяльності. Основна з обраних причин – це відсутність вільного часу.

З іншого боку, **частка тих, хто готовий долучатися до роботи антикорупційних організацій, достатньо висока – 23%, і ці люди можуть стати кадровим резервом як для державних антикорупційних органів, так і для профільних громадських організацій.**

З аналізу середніх показників ефективності різних заходів антикорупційної політики випливає, що громадяни жоден із заходів не вважають ні достатньо ефективним, ні дуже неефективним.

На думку громадян, до заходів, які можуть бути найбільш ефективними у подоланні корупції, варто насамперед віднести посилення відповідальності за корупцію. Можна припустити, що значна частина громадян, обираючи цей варіант відповіді, мала на увазі посилення контролю та невідворотності покарання за корупційні дії.

Водночас превентивні заходи менш популярні серед українців. Пояснити це також можна низькою довірою громадян до державних органів. Дещо спрощуючи, можна сказати, що в очах суспільства посадові особи є глибоко корумпованими. Тому підвищення зарплатні чи проведення атестації чи люстрації окремих чиновників просто не матиме сенсу, оскільки їхня корумпованість є не вибірковою, а тотальною.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

На основі аналізу результатів загальнонаціонального опитування та фокус-груп, можна констатувати високу поширеність корупційних практик, а в окремих галузях можна говорити про системний характер проблеми. Втім, спостерігається певна віртуалізація корупції внаслідок значної присутності цієї теми в ЗМІ та повсякденному спілкуванні. Це призводить до розриву між уявленнями про поширеність корупції та особистим досвідом причетності до корупційних практик.

Незважаючи на те, що значна частина населення оцінює корупцію як явище, яке є аморальним та немає жодних об'єктивних підстав, реальна протидія вимаганню хабара практично відсутня або перебуває на низькому рівні. Ймовірна причина такого стану справ – вирішення особистих проблем за допомогою хабара є прийнятнішою альтернативою для багатьох, з погляду вигод і втрат, ніж можливість боротися з його вимаганням.

Крім того, громадяни переважно песимістично оцінюють шанси на подолання корупції та передовсім не вірять, що її можна побороти лише зусиллями влади. Більшість українців не готові брати участь у роботі громадських організацій задля протидії корупції. Однак частка громадян (23%), які декларують готовність брати участь у такій роботі, є досить високою, і профільні громадські організації мають спрямувати свої зусилля на пошук та залучення таких людей у свої мережі активістів та помічників.

Якщо уряд має намір здійснювати ефективну антикорупційну політику, йому необхідно визначитися зі стратегічними та тактичними цілями. Зокрема, необхідно змінити інформаційну політику з висвітлення антикорупційних ініціатив та заходів. Така корекція потрібна для того, щоб подолати стереотипні уявлення про поширеність корупції, які, своєю чергою, формують негативні очікування громадян та позбавляють державу підтримки з боку громадянського суспільства.

З огляду на це, видаються доцільними такі заходи:

- Проведення інформаційної кампанії з роз'яснення суті корупції та того, що не є корупцією⁶, особливо у східних та центральних регіонах.
- Показ успішних кейсів реформ, внаслідок яких зникла або була мінімізована корупція на прикладах звичайного індивіда, з обов'язковою локалізацією в населених пунктах різних регіонів держави.

⁶ Прикладом хорошого втілення інформаційної кампанії є промоція системи публічних закупівель Prozorro.

- Відкрите висвітлення судових процесів над підозрюваними, яким інкримінують серйозні корупційні злочини.

Такі кроки у короткостроковій перспективі сприятимуть спаду суспільної напруженості та стурбованості станом корупції, приведуть її сприйняття до більш реального рівня. Проте ці дії матимуть лише тимчасовий ефект від відсутності реформ, які включатимуть у себе зміну правил гри та підвищення втрат для усіх потенційних учасників корупційних дій, як чиновників, так і громадян.

Варто зазначити, що ситуацію з корупцією не вдасться подолати винятково значною кількістю покарань, оскільки довіра до каральних органів вкрай низька. Необхідно працювати над створенням умов, в яких вимагання чи давання хабара ставатиме не вигідним чи взагалі неможливим, а невідворотність покарання слугуватиме головною пересторогою для потенційних правопорушників.

Громадська думка

Інформаційно-
аналітичне
видання

№31 2017

Інформаційно-аналітичне видання
«Громадська думка»

Тема: «ПОБУТОВА КОРУПЦІЯ: ЩО ПРО НЕЇ ДУМАЮТЬ УКРАЇНЦІ».

Публікацію підготовлено за фінансової підтримки
Міністерства закордонних справ Чехії.

Автор: Андрій СУХАРИНА,
політичний аналітик Фонду «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва.

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва
Для листів: а/с В-271, м. Київ, 01001, Україна
Телефон: (+380 44) 331 67 61
E-mail: dif@dif.org.ua
<http://www.dif.org.ua>

При передруку або частковому використанні матеріалів
посилання на Фонд «Демократичні ініціативи»
імені Ілька Кучеріва обов'язкове.

© Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2017

Поліграфічні послуги:
ФОП І. П. Артюшенко
Адреса друкарні:
Україна, м. Київ, вул. Виборзька, 84
+380 44 227 78 17; +380 50 358 80 88
Формат 60x84/8
Тираж 100 прим.